

УДК 94(4-11)«1812»:929(44)
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112047>

Наджафов Ігор,
аспірант кафедри всесвітньої історії
та міжнародних відносин факультету
історії та міжнародних відносин
Запорізького національно університету
nadzhafov.igor@znu.edu.ua
Researcher ID: HPE-3520-2023
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6740-6887>

УЯВЛЕННЯ ПРО СХІДНУ ЄВРОПУ В МЕМУАРАХ ФРАНЦУЗЬКИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ПОЛІТИЧНИХ ДІЯЧІВ НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВІЙН

Анотація

Мета роботи: проаналізувати уявлення про Східну Європу в мемуарах французьких військових та політичних діячів наполеонівських війн, а також дослідити їхній внесок у формування поняття «Східна Європа».

Методологія: під час написання статті були використані як загальнонаукові (порівняння, ідеалізація, сходження від абстрактного до конкретного, контент-аналіз, наукове моделювання), так й спеціально-історичні (історико-генетичний, порівняльно-історичний, системно-структурний) методи дослідження.

Наукова новизна: полягає в тому, що праці з історії понять та інтелектуальної історії, присвячені міркуванням та ідеям французьких мемуаристів наполеонівської доби про Східну Європу, є рідкістю. Автор статті пропонує збільшити науковий доробок у цьому напрямку.

Висновки: впродовж написання роботи розглянуто уявлення про Східну Європу в мемуарах французьких військовослужбовців та політичних діячів наполеонівських війн, а також висвітлено їхній внесок у формування поняття «Східна Європа».

Французькі мемуаристи вважали поділи Речі Посполитої помилкою, що дозволила Росії закріпитися у Східній Європі, вбачали у планах Наполеона по відновленню польської державності шлях до формування рівноваги в європейській політиці. Російську кампанію 1812 року нарікали важливою для усієї Європи, набула широкого розповсюдження

характеристика росіян як «дикунів» та «варварів», для захисту від яких потрібно створити свого роду «бар'єр» у вигляді відродженої Польщі.

Литву та Польщу сприймали як північно-східну частину Європи, що відділяє європейську цивілізацію від величезних азійських просторів та експансіоністської Російської імперії, продовження розширення якої на захід вважали загрозою для європейців. Серед варіантів визначення культурно-цивілізаційного кордону між Європою та Азією пропонували колишню російську столицю Москву або «литовсько-руську» річку Дніпро.

Ключові слова: *мемуари, ментальне картографування, Східна Європа, наполеонівські війни, історія понять, польське питання, Російська імперія.*

Вступ. Наполеонівські війни увійшли в історію Нового часу як грандіозна подія, наслідки якої відчувалися продовж усього ХІХ століття. Найбільш масштабна та найдорожча серія війн свого часу, вона призвела до поширенню лібералізму та націоналізму, перегляду баланс сил у Європі, створила підґрунтя для формування Німецької імперії та Королівства Італія.

Велика французька революція суттєво трансформувала дискусію про Східну Європу в тогочасній Франції, але доба наполеонівських війн випродукувала ще більш ґрунтовні зміни, сформувала у французької інтелектуальній думці нові судження та шаблони мислення.

Побачивши Східну Європу на власні очі, на короткий термін відновивши польську державність під протекцією наполеонівської Франції та взявши участь у французько-російській війні 1812 року, французькі військовослужбовці та політичні діячі отримали можливість значно глибше та ширше пізнати Східну Європу та народи, які її населяли.

Відношення до Росії та імператорської сім'ї Романових, сприйняття поділів Речі Посполитої та польського питання, визначення східних кордонів Європи – усе це зазнало серйозних змін порівняно з минулим ХVІІІ століттям.

Деякі з безпосередніх учасників наполеонівських війн залишили після себе мемуари, більшість з яких отримали неабияке визнання серед франкомовних читачів, а пізніше були перекладі й на інші європейські мови. У цих працях знайшлося місця й для Східної Європи.

Мета дослідження. Проаналізувати уявлення про Східну Європу в мемуарах французьких військовослужбовців та політичних діячів наполеонівських війн, а також дослідити їхній внесок у формування поняття «Східна Європа».

Об'єктом дослідження є концептуальна діяльність представників французької інтелектуальної думки. Предметом дослідження є уявлення французьких мемуаристів доби наполеонівських війн про Східну Європу.

Методологія, методи дослідження. Під час написання статті були використані загальнонаукові та спеціально-історичні методи дослідження.

З емпіричних методів загальнонаукового пізнання, автором цієї роботи були застосовані метод порівняння та контент-аналіз обох типів, тобто кількісний та якісний. Серед теоретичних методів загальнонаукового пізнання, були використані метод ідеалізації та метод сходження від абстрактного до конкретного. Поміж емпірико-теоретичні методів загальнонаукового пізнання у роботі були застосовані наукове моделювання, аналіз та синтез. Під час написання праці автором також були використані спеціально-історичні наукові методи, такі як історико-генетичний, порівняльно-історичний та системно-структурний.

Задіяні у представленій статті методи дослідження, як загальнонаукові, так й спеціально-історичні, дозволили узагальнити та систематизувати уявлення французьких військовослужбовців та політичних діячів доби наполеонівських війн про Східну Європу.

Аналіз досліджень. Праці з історії понять та інтелектуальної історії, присвяченні представленій тематиці, є рідкістю. Перш за все, слід згадати комплексну роботу Ларі Вульфа (Вульф, 2009), у якій американський дослідник розглядає розвиток поняття «Східна Європа» як інтелектуального продукту, а також досліджує витoki концептуального поділу Європи на Західну та Східну. Також не варто обминати увагою праці Вадима Ададунова (Ададунов, 2007) та Івера Нойманна (Neumann, 1996; Neumann, 1999). Робота українського науковця присвячена ставленню наполеонівського уряду Франції до південно-західних регіонів Російської імперії. Це ставлення розглянуто як історичне явище, яке було сформовано за доби наполеонівських війн у процесі ознайомлення французьких військових та політичних діячів з різноманітною інформацією про

Росію. Праці норвезького політолога, в контексті нашого дослідження, представляють інтерес з точки зору сучасних методологічних підходів у вивченні «Іншого», та зокрема формуванню образу східного «Іншого» в контексті Східної Європи.

Виклад основного матеріалу. Традиція написання мемуарів у французькій інтелектуальній думці набула особливого поширення впродовж XVIII ст. під впливом епохи Просвітництва. Найчастіше, авторами ставали відомі військові та політичні діячі, які використовували мемуаристику як можливість записати та опублікувати звіт про власній діяння.

Генерал-ад'ютант Філіп Поль де Сегюр, син відомого французького дипломата Луї Філіпа де Сегюра, був у найближчому оточенні імператора Наполеона Бонапарта та брав безпосередню участь у Французько-російській війні 1812 р. Найбільше Філіп Поль де Сегюр знаменитий тим, що його мемуари були використані для опису Бородинської битви у *magnum opus* російського письменника та філософа Льва Толстого «Війна та мир» (Вульф, 2009, с. 57).

Завдяки праці французького військового, можливо отримати цінну інформацію щодо зв'язків між відновленням польської державності, боротьбою наполеонівської Франції проти впливу Росії та формуванням уявлень щодо Східної Європи у французькій інтелектуальній думці. На сторінках власних мемуарів, він розповідає, що перед вторгненням у Російську імперію, Наполеон Бонапарт декілька разів перечитував твір «Історія Карла XII, короля Швеції» філософа-просвітника Вольтера, називаючи цю працю «не повністю правдивою». Після поразки Наполеона та французького війська від російського «генерала Мороза», за висловом Філіпа Поля де Сегюра: «історія Карла Шведського постійно знаходилась перед очима імператора» (Segur, 1826a, p. 312).

Генерал-ад'ютант приводить доволі поширене порівняння, що він неодноразово чув у приватних розмовах людей зі свого оточення: «Дехто був вельми стурбований тим, що Наполеон привів свою армію до Москви, як й шведський король Карл XII в Україну сто років тому» (Segur, 1826b, p. 299).

Французький історик П'єр Шоню, щодо невдалих спроб європейських армії воювати на величезних територіях Російської імперії, писав: «східні армії можуть діяти на заході, проте армії західних держав зазнають поразки на сході. Карл XII Шведський та

Наполеон Бонапарт це чітко підтверджують. Низька якість доріг захищає Східну Європу від Заходу» (Шапун, 1971, р. 63).

До кінця XVII ст. у французьких джерелах українські землі зазвичай постають під старою середньовічною назвою «Русь», проте вже починаючи з середини того ж століття, багато в чому під впливом українського козацтва, набуває розповсюдження нова назва «Україна», яка вже у XVIII ст. поступово витісняє традиційний термін «Русь» (Луняк, 2013, с. 472). В цьому контексті також варто згадати працю французького картографа Гійома де Боплана та його карту 1648 р. із використанням топоніму «Україна» (Боплан, Меріме, 1990, с. 4-6).

Окремо Сегюр приділяє увагу польському питанню, розмірковуючи про відновлення польської державності під протекцією Французької імперії: «поляки завжди горіли найблагороднішим ентузіазмом – гідні свободи, вони жертвували їй усі блага, якими її жертвує більшість людей. З цього приводу вони не суперечили собі: Варшавський сейм утворив загальну конфедерацію, проголосивши відновлення Польського королівства; скликав сейми, запросив усю Польщу до конфедерації, перетворив себе на загальну раду, крім того, ще й підтримуючи встановлений порядок» (Segur, 1826a, р. 152). Пише він й про причини Російської кампанії Наполеона Бонапарта, називаючи її важливою для усієї Європи та виказуючи притаманне багатьом представникам французької інтелектуальної думки того часу бажання зробити з Польщі своєрідний форпост, щоб захистити Європу від росіян: «компанія, якими б не були інші причини нашої експедиції, була важливою для усієї Європи. Її метою було вирвати Польщу з рук Росії, її результатом було б усунення небезпеки нового вторгнення людей з Півночі, послаблення цього потоку, через встановлення нової дамби проти нього» (Segur, 1826b, р. 446).

Сегюр розподіляє Європу не стільки на Східну та Західну, як на Південно-Західну та Північно-Східну, вбачаючи у Росії поневоловача останньої та справжню загрозу для європейців: «Наполеон сприймав північний трон Олександра як загрозу. На тих крижаних вершинах, звідки колись ринули хвилі варварів, він бачив, як утворилися всі елементи нового майбутнього розливу. До того часу Австрія та Пруссія були достатніми бар'єрами від Росії, але Наполеон сам повалив або понизив їхній статус: тому він залишився

єдиним захисником цивілізації народів Півдня проти неосвіченої суворості, жадібних бажань бідних народів Півночі та амбіцій їхнього імператора та знаті» (Segur, 1826a, p. 65).

У праці французького мемуариста також знаходиться місце пошуку культурно-цивілізаційного кордону між Європою та Азією. Ось як Філіп Поль де Сегюр описує Москву: «дивлячись на це золоте місто, на цей блискучий вузол Азії та Європи, де поєдналися надмірна розкіш, користолоубство та привабливість двох найкрасивіших частин світу, ми зупинилися, охоплені гордим спогляданням» (Segur, 1826b, p. 32).

Подібна характеристика найбільшого міста Російської імперії дещо суперечить поглядам французького генерал-ад'ютанта загалом, проте вона дає можливість побачити, у якому місці він та його оточення вбачають кордон між Східною Європою та Азією.

Разом з тим, на сторінках мемуарів Сегюра-молодшого є опис ще одного «кордону», своєрідного «пограниччя світів»: «французьке військо втретє й востаннє перетнуло Дніпро, річку наполовину руську, наполовину литовську, але московської приналежності. Вона служить кордоном для двох країн» (Segur, 1826b, p. 287).

Сегюр називає Дніпро «кордоном між Росією та Литвою», «російсько-литовською річкою», хоча насправді ця річка проходить по територіях України та Білорусі. Проте, французький письменник як й багато його сучасників, сприймає Україну на схід від Дніпра як частину Росії, а Україну на захід від Дніпра та більшу частину Білорусі як частину Польщі-Литви. При цьому, усі вищезгадані землі після поділів Речі Посполитої входять до складу Російської імперії.

Яскравий образ французького імператора Наполеона Бонапарта, на сторінках мемуарів Сегюра-молодшого, що з величезним дивуванням спостерігає пожежі в Москві та виголошує свій осуд російським паляям, за висловом Ларі Вульфа: «підвів підсумок концептуального конструювання образу Східної Європи протягом попереднього вісімнадцятого століття» (Вульф, 2009, с. 504). Американський історик наводить цитату, яку приписують Наполеону: «Яке жахливе видовище! Вчинити це власними руками! Яка неймовірна рішучість! Для чого? Вони – скити!» (Вульф, 2009, с. 504).

На останніх сторінках своїх мемуарів, Сегюр пише про протистояння Півдня та Півночі, Європи та Росії: «невже доля півдня бути завойованим північчю? Хіба він не може приборкати його в свою чергу? У минулому столітті Європа поспішила зробити свій внесок у цивілізацію цих північних людей, з яких Петро I зробив грізних дитинчат. Людські маси, контрольовані адміністрацією, яка стає освіченою, залишаються страждаючими. Незважаючи на свій клімат, дикунам це подобається, проте вони все одно чим далі, тим більше заздять європейцям; вторгнення на південь з півночі, розпочате Катериною II, продовжиться» (Segur, 1826b, p. 444-446).

Судячи з усього, французький військовослужбовець не вбачає у Росії частину Європи. Називаючи московитів варварами, що частково цивілізувалися завдяки реформам Петра, виділяючи їх окремо від європейців, Сегюр передбачає подальші намагання Російської імперії розширитись саме на Південь, проте за цими словами стоять минулі та майбутні спроби держави Романових збільшити свої володіння за рахунок територій Східної Європи.

У своїй знаменитій праці Сегюр зрідка згадує саме поняття «Східна Європа», тим не менш, він приділяє суттєву увагу роздумам та власним оцінкам важливих питань, що стосуються формування та розвитку уявлень про Східну Європу в французькій інтелектуальній думці: «де закінчується Європа та починається Азія?»; «яке місце є культурно-цивілізаційними кордоном між ними?».

Марселлін Марбо, був ще одним високопоставленим військовослужбовцем, чиї мемуари отримали широке визнання, щоправда посмертно. Він мав негативне ставлення до Польщі та поляків, навіть писав про «лише одну єдину рису, якою поляки володіють в найвищій ступені: військову сміливість» (Marbot, 1891b, p. 83). Саме у цьому контексті в його праці можна знайти інформацію, що дозволяє висвітлити сприйняття ідеї Східної Європи французькими військовими та політичними діячами доби наполеонівських війн.

У своїй роботі Марбо декілька разів згадує перебування французької армії в Польщі: «поки ми були в страшній Польщі, де не було залізниці, треба було дванадцять, а то й шістнадцять коней, щоб витягти екіпаж із боліт, серед яких ми йшли» (Marbot, 1891a, p. 357); «ми були в Польщі, найбіднішій та найгіршій країні Європи.

Від Одери вже не було великих доріг: ми йшли в жахливій багнуці» (Marbot, 1891a, p. 315).

Марбо називає Польщу «найбіднішою та найгіршою країною в Європі», проте разом з тим він характеризує її як частину європейської культурної спільноти. Враховуючи історичні зв'язки поляків з литовцями, можна з великою долею вірогідності припустити, що саме у колишніх територіях Речі Посполитої, французький військовослужбовець вбачає східні кордони європейської цивілізації, а значить й частину Східної Європи як регіону. Тобто Марселін Марбо не вважає Росію Європою. У його міркуваннях прослідковується сприйняття Польщі як свого роду пограниччя, як «останньої» країни Європи.

Серед деяких французьких військових, які брали участь у кампаніях Наполеона Бонапарта, була розповсюджена негативна оцінка поляків та Польщі. Цілком можливо припустити, що це пов'язано зі складностями комунікації французів з місцевим населенням під час їх перебування на польських землях. Капітан Жан-Рош Куаньє, безпосередній учасник кількох кампаній Наполеона Бонапарта, розповідав про те, що поляки не хотіли підтримувати французьких солдат, які виступали їхніми союзниками у боротьбі проти Росії: «Не треба хвалити поляків, вони все поховали; усі їхні села спустіли; вони дозволили б французькому солдату загинути біля їхніх дверей, не допомагаючи йому» (Coignet, 1909, p. 140).

Крім цього, багатьом звичайним французьким військовим, які не були наближені до верхівки Великої армії Наполеона, довелося терпіти усі складнощі Російської кампанії. Сержант Адріан Бургонь називав спогади про цю кампанію «жахливими» та ставив під сумнів власну пам'ять про неї, хоча й при цьому писав про «незабутні враження та спомини, які ми з друзями-ветеранами згадуємо з гордістю, як й інші наші славні кампанії» (Bourgogne, 1910, p. 281-282).

Про Східну Європу писали не тільки французькі військовослужбовці, які брали участь у кампаніях Наполеона Бонапарта, але й інші діячі з оточення французького імператора. Одним з них був Арман де Коленкур, який у молодості теж починав військову кар'єру, проте згодом обрав шлях політика та дипломата. Цей французький державний діяч відіграв помітну роль у

тогочасній Франції та залишив після себе мемуари, що дають змогу прослідувати його відношення до росіян та імператорської сім'ї Романових. Варто відзначити, що Арман де Коленкур декілька років був послом Франції у Російській імперії та навіть мав приятельські відносини з імператором Олександром. Поза всяким сумнівом, усе це вплинуло на його погляди.

У праці французького дипломата зустрічається такий опис битви під Бородіно, яку він називає «битвою під Москвою»: «вона викликала хаос у російських військах. Від долі битви залежала доля Москви, а для росіян це було святе місто. Вони програли битву під Москвою, а французькі війська просунулися до давньої столиці імперії» (Caulaincourt, 1838a, p. 65-66). Далі по тексту він пише: «Росія, пустивши проти нас свої варварські орди, використовувала небезпечні ресурси. Вона грала у відчайдушну гру» (Caulaincourt, 1838a, p. 73). Коленкур розмірковує про важливість битви під Бородіно, захоплення Москви та відношення росіян до колишньої столиці, а також фактично називає їх «варварами». Саме так найчастіше французи характеризували росіян в період наполеонівських війн, така оцінка ще тривалий час зберігалась й після завершення походів та війн.

Подібна точка зору було зумовлена двома факторами. Перш за все, впродовж Російської кампанії 1812 р. та після поразки Наполеона частина французького суспільства вбачала у росіянах своїх безпосередніх ворогів. Пізніше, багато хто з французів так й не змірився з втратою їхньою країною провідної ролі в європейській політиці. Цілком зрозуміло, що звинувачення, серед іншого, падали й на Російську імперію, яка стала учасником антинаполеонівської коаліції, що призвело до поразки французького імператора. Крім того, інтелектуальні кола Франції ще за часів Просвітництва висловлювали думку про відмінність росіян від європейців, їхню азійськість, тож подібна оцінка була свого роду продовженням усталеної традиції.

Проте представників імператорської родини Арман де Коленкур не відносив до «варварів». Згадуючи про неї та зокрема, Олександра I, він зазначав: «лише ті, хто побував при російському дворі, можуть скласти справедливе уявлення про простоту та фамільярність, які характеризують князів імператорської родини у відносинах особистого життя» (Caulaincourt, 1838b, p. 30); «Російський

імператор володів освіченим розумом, він був молодий, його ідеї відповідали часу. Олександр захоплювався сумлінністю та генієм Наполеона; наша армія була зразком, за яким він прагнув сформувати свою власну» (Caulaincourt, 1838b, p. 127).

Французький дипломат дуже компліментарний по відношенню до російської правлячої династії. Цілком вірогідно, що в його уявленні їхня поведінка контрастує з поведінням європейських правителів. Слід також звернути увагу, що Коленкур пише про бажання Олександра брати приклад з Наполеона. Серед представників французької інтелектуальної думки була розповсюджена думка про те, що починаючи з Петра I та його реформ росіяни намагалися уподібнитися до європейців. В цьому контексті важливо відзначити, що для багатьох освічених французів розширення Російської імперії та захоплення нею нових територій у Східній Європі було іншим боком цього процесу. Замість того, щоб дійсно наблизитися до Європи у культурно-цивілізаційному плані, росіяни завойовували та анексували чужі землі в цьому регіоні, розширюючи свої володіння та фактично зменшуючи європейський культурний простір.

Щодо імператорської сім'ї, Арман де Коленкур дає ще один коментар: «хтось може звинуватити мене у прихильності до Олександра та його родини. Але я говорю по правді й щиро, і я виконую зобов'язання честі, віддаючи їм ту справедливість, яка їм належить» (Caulaincourt, 1838b, p. 35).

Французький державний діяч не тільки продовжує вихвалити російську імператорську сім'ю, але й робить своєрідну ремарку, ніби виправдовуючись за власні судження та погляди. Це пов'язано з вищезгаданими пануючими поглядами у французькому суспільстві того часу по відношенню до Росії.

Про правителів з династії Романових писали й інші постаті, які були безпосередньо наближені до Наполеона Бонапарта. Зокрема, мова йде про Клода-Франсуа Меневаль та Луї де Бур'єна, вони обидва послідовно займали посаду приватного секретаря французького воєначальника. Письменник та журналіст Клод-Франсуа Меневаль є автором мемуарів, присвячених його знаменитому роботодавцю. У цій праці наявні міркуванням з приводу нереалізованого союзу Наполеона з російським імператором Павлом, батьком Олександра: «він уклав союз з

Францією та домагався виконання планів, узгоджених з нею, коли його нещадно вбили. Наслідком цього вбивства був розпад ліги, найбільш палким промоутером якої був Павло. Незабаром у політиці Росії відбулися кардинальні зміни» (Meneval, 1910, p. 69-70).

Про відношення між французьким воєначальником та російським імператором також пише Луї де Бур'єн: «перші контакти між ними почалися незабаром після вступу Бонапарта на консульство. Він звільнив російських полонених без будь-яких викупів та умов, Павло оголосив себе ворогом Англії. Відтоді консул та цар прагнули перевершити один одного в «професіях дружби». Наполеон настільки добре попрацював над розумом Павла, що йому вдалося отримати безпосередній вплив на кабінет міністрів Петербурга» (Bourrienne, 1885a, p. 313-314).

Необхідно зазначити, що за умови реалізації цього партнерства, подальша доля Східної Європи та народів, що її населяли, могла б скластися інакше. На цьому етапі Наполеон Бонапарт «відклав» ідею відродження польської державності та спробував домовитися з російською владою щодо союзу проти англійців. У майбутньому ці домовленості потенційно могли перетворитися на розподілення сфер впливу, що могло призвести до істотних змін у політичній обстановці в Східній Європі.

Пізніше, вже після вбивства Павла, майбутній французький імператор змінив свої погляди. Відновлення Польщі стало важливою частиною його нових планів стосовно зростання впливу Франції у Східній Європі, та стримуванню просування Російської імперії на захід.

У спогадах, присвячених французькому воєначальнику, Луї де Бур'єн повідомляє багато цінної інформації щодо польського питання, відношення до цієї країни Наполеона Бонапарта та «престолу Польщі як бар'єру між старою Європою та імперією царів» (Bourrienne, 1885c, p. 88). Приватний секретар Наполеона вважав поділи Речі Посполитої величезною помилкою, що дозволила Росії закріпитися у Східній Європі: «протягом майже двох століть, аж до Французької революції та піднесення Наполеона, не відбулося жодних помітних змін у кордонах європейських держав, за винятком поділу Польщі, коли дві європейські держави, Австрія та Пруссія, зробили помилку, повернувши Росію на захід» (Bourrienne, 1885c, p. 234).

Про бажання Наполеона відновити Польщу, Луї де Бур'єн пише: «як тільки Олександр зійшов на престол, ідеї Наполеона щодо Польщі відродились. Він казав, що хоче відновити колишню рівновагу в Європі. Думка про війну проти Росії постійно займала його розум та породила ідею тієї фатальної кампанії, яка мала інші причини, окрім відродження Польщі. Проте саме ця країна була використана як привід» (Bourtienne, 1885b, p. 44).

Як й Клод-Франсуа Меневаль, французький мемуарист помічає суттєву зміну в політичній ситуації довкола тогочасних відносин між Францією та Росією, важливою складовою частиною яких було польське питання. Ці зміни пов'язані з вищезгаданим вбивством Павла, наслідком якого стає корегування Наполеоном політичного курсу Першої французької республіки. Луї де Бур'єн відзначає, що відродження польської державності стає для Наполеона Бонапарта свого роду ідеєю фікс, шляхом до потенційного відновлення рівноваги як у Східній Європі, так й в Європі в цілому.

Одночасно, французький мемуарист не до кінця вірить у щирість поглядів співвітчизника: «мінливість ідей, планів та проєктів Наполеона Бонапарта ускладнює їх освоєння; але їх можна найкраще зрозуміти, якщо врахувати, що всі плани та концепції Наполеона залежали від його долі. Таким чином, цілком імовірно, що він свого часу вбачав відновлення Польщі важливим для європейської політики, а згодом вважав це загрозою для розвитку його власних амбіцій» (Bourtienne, 1885c, p. 263).

На думку Луї де Бур'єна, польське питання виступало політичною зброєю Наполеона. В залежності від ситуації та обставин, французький імператор використовував палке бажання польського народу до відродження власної державності як аргумент проти імперіалістичних прагнень Романових, Габсбургів або ж Гогенцоллернів. Немає потреби виключати можливої наявності добрих намірів Наполеона Бонапарта щодо Польщі, проте варто зрозуміти, що усі вони неодмінно знаходилися у підпорядкованому положенні до планів та проєктів цієї історичної постаті.

Більше того, як зазначає Бур'єн, у вирішенні польського питання французький імператор зіштовхувався із проблемою, пов'язаною із хитросплетіннями власної зовнішньої політики: «Польща була послідовно поділена між трьома державами – Росією, Австрією та Пруссією, з кожною з яких Наполеон воював, але

ніколи з усіма трьома одночасно. Тому він не мав можливості скористатися своїми перемогами для відновлення Польщі, не завдавши шкоди інтересам нейтральних держав або своїх союзників» (Bourtienne, 1885c, p. 266).

Окремо варто виділити коментар Бур'єна стосовно більш пізнього періоду, а саме, так званих ста днів Наполеона Бонапарта. У цьому фрагменті він порівнює Угорщину з Польщею та Росією з Австрією, знаходячи щось спільне та схоже у боротьбі поляків та угорців за свою свободу: «численні емісари Наполеона, розкидані Польщею та Угорщиною, мали розпалити розбрат та підняти голос свободи і незалежності, щоб потривожити Росію та Австрію. Треба визнати, що було б надзвичайним видовищем побачити, як він дає свободу Європі, в знак помсти за те, що йому не вдалося її поневолити» (Bourtienne, 1885d, p. 86).

«Герцогство Варшавське, збільшене польськими провінціями Росії та Австрії, було б фактично та за назвою відродженою Польщею, яка б спостерігала за Росією та шукала захисту в Франції» (Bourtienne, 1885c, p. 391) – саме таким невеличким аналізом Луї де Бур'єн підсумовує свої міркування з приводу польського питання та можливого варіанту існування у Східній Європі відновленої Польщі, за умови вдалого закінчення Російської кампанії Наполеона Бонапарта.

Висновки. Існує декілька головних тем, які надають можливість проаналізувати формування уявлень про Східну Європу в мемуарах французьких військових та політичних діячів наполеонівських війн. Насамперед, мова йде про польське питання, поділи Речі Посполитої та відношення Наполеона до відновлення Польщі.

Поділи Речі Посполитої нарікаються величезною помилкою, що призвела до зміни політичної обстановки, та дозволила Російській імперії закріпитися у Східній Європі. Одночасно, у оточенні французького імператора помітне бажання зробити з відновленої Польщі «східноєвропейський форпост», своєрідний бар'єр між Європою та Росією. Відродження Польщі під протекцією Франції виступає важливою частиною планів Наполеона стосовно зростання французького впливу в регіоні, та стримуванню просування Російської імперії на захід. Вирішення польського питання стає

шляхом до формування рівноваги у Східній Європі, так і в цілому в Європі.

Однією з основних мемуарних тем залишалася Росія. Завойовницькі плани та амбіції місцевих правителів, їхні відносини з Францією та Наполеоном, антагонізм Росії та Європи, відмінність росіян від європейців – усе це так чи інакше відображено у працях французьких мемуаристів.

Російська кампанія 1812 р. фігурує як важлива для усєї Європи. У випадку поразки Наполеона, прогнозувалися майбутні спроби Росії розширити свої володіння у Східній Європі. Широко розповсюдженою, з боку французьких військових та політичних діячів того періоду, стає негативна характеристика росіян, яких Філіп Поль де Сегюр та Арман де Коленкур навіть називають «варварами» або ж «дикунами». Подібна негативна оцінка обумовлена небажанням змиритися з втратою Францією провідної ролі в європейській політиці, що відбулось за участі Російської імперії в антинаполеонівській коаліції, а також тим, що частина французького суспільства вбачала у росіянах своїх безпосередніх ворогів.

Участь французьких військових та політичних діячів доби наполеонівських війн у формуванні поняття «Східна Європа», а також питання знаходження північно-східних кордонів європейського культурного простору – остання, проте не менш важлива тема, яка пов'язана з висвітленням уявлень французьких мемуаристів про Східну Європу.

Марселін Марбо називає Польщу частиною Європи, нарікаючи цю країну «останньою» та «найгіршою» серед європейських. Цілком логічним виглядає припущення, що колишні території Речі Посполитої у свідомості французького військовослужбовця асоціюються зі Східною Європою як із межею, яка відділяє європейську цивілізацію від величезних азійських просторів. Судячи з усього, Марбо не вважає Росію частиною Європи.

Сегюр розподіляє Європу на південно-західну та північно-східну, а у Російській імперії він вбачає поневолювача останньої та справжню загрозу для європейців. У праці французького мемуариста можливо віднайти два варіанти визначення культурно-цивілізаційного кордону між Європою та Азією: до Москви, столиці

держави Романових, як «вузлу Європи та Азії»; до Дніпра, який на думку Сегюра є рубежем, що поділяє Литву та Росію.

Подяка. Висловлюємо вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для проведення дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література

Ададуров, В. (2007) «Наполеоніда» на Сході Європи: уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття. Львів: Видавництво УКУ, 2007.

Боплан, Г., Меріме, П. (1990) Опис України. Українські козаки. Богдан Хмельницький. Львів : Каменяр. 301 с.

Вульф, Л. (2009) Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. Київ : Критика. 592 с.

Луняк, Є. (2013) Козацька Україна XVI-XVIII ст. очима французьких сучасників : хрестоматія. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя. 508 с.

Bourgogne, A. (1910) Memoires du sergent Bourgogne. Publies d'apres le manuscrit original par Paul Cottin et Maurice Henault. Paris: Librairie Hachette et Cie. 355 p.

Bourrienne, L. (1885) Memoirs of Napoleon Bonaparte. New York : Thomas Y. Crowell & Company. V.1. 401 p.

Bourrienne, L. (1885) Memoirs of Napoleon Bonaparte. New York : Thomas Y. Crowell & Company. V.2. 408 p.

Bourrienne, L. (1885) Memoirs of Napoleon Bonaparte. New York : Thomas Y. Crowell & Company. V.3. 397 p.

Bourrienne, L. (1885) Memoirs of Napoleon Bonaparte. New York : Thomas Y. Crowell & Company. V.4. 397 p.

Caulaincourt, A. (1838) Recollections of Caulaincourt, Duke of Vicenza. London : Henry Colburn Publisher. V.1. 348 p.

Caulaincourt, A. (1838) Recollections of Caulaincourt, Duke of Vicenza. London : Henry Colburn Publisher. V.2. 316 p.

Chaunu, P. (1971) La Civilisation de l'Europe des Lumieres. Paris : Arthaud. 665 p.

Coignet, J. (1909) Les cahiers du capitaine Coignet. Paris : Librairie Hachette. 357 p.

Marbot, M. (1891) Memoires du general baron de Marbot. Paris : E. Plon, Nourrit & Cie. V.1. 424 p.

Marbot, M. (1891) *Memoires du general baron de Marbot*. Paris : E. Plon, Nourrit & Cie. V.2. 520 p.

Meneval, C. (1910) *Memoirs of Napoleon Bonaparte. The Court of the First Empire*. New York : P. F. Collier & Son. 434 p.

Neumann, I. (1996) *Russia and the Idea of Europe: A Study in Identity and International Relations*. London : Routledge, 253 p.

Neumann, I. (1999) *Uses of the Other. The East in European Identity Formation*. Minneapolis : University of Minnesota Press, 281 p.

Segur, P. (1826) *Histoire de Napoléon et de la grande armée pendant l'année 1812*. Paris: Baudouin. V.1. 454 p.

Segur, P. (1826) *Histoire de Napoléon et de la grande armée pendant l'année 1812*. Paris: Baudouin. V.2. 478 p.

Reference

Adadurov, V. (2007) «Napoleonida» na Skhodi Yevropy: uiavlennia, proekty ta diialnist uriadu Frantsii shchodo pivdenno-zakhidnykh okrain Rosiiskoi imperii na pochatku KhIKh stolittia. Lviv: Vydavnytstvo UKU, 2007.

Boplan, H., Merime, P. (1990) *Opys Ukrainy. Ukrainski kozaky. Bohdan Khmelnytskyi*. Lviv : Kameniar. 301 s.

Bourgogne, A. (1910) *Memoires du sergent Bourgogne. Publies d'apres le manuscrit original par Paul Cottin et Maurice Henault*. Paris: Librairie Hachette et Cie. 355 p.

Bourrienne, L. (1885) *Memoirs of Napoleon Bonaparte*. New York : Thomas Y. Crowell & Company. V.1. 401 p.

Bourrienne, L. (1885) *Memoirs of Napoleon Bonaparte*. New York : Thomas Y. Crowell & Company. V.2. 408 p.

Bourrienne, L. (1885) *Memoirs of Napoleon Bonaparte*. New York : Thomas Y. Crowell & Company. V.3. 397 p.

Bourrienne, L. (1885) *Memoirs of Napoleon Bonaparte*. New York : Thomas Y. Crowell & Company. V.4. 397 p.

Caulaincourt, A. (1838) *Recollections of Caulaincourt, Duke of Vicenza*. London : Henry Colburn Publisher. V.1. 348 p.

Caulaincourt, A. (1838) *Recollections of Caulaincourt, Duke of Vicenza*. London : Henry Colburn Publisher. V.2. 316 p.

Chaunu, P. (1971) *La Civilisation de l'Europe des Lumieres*. Paris : Arthaud. 665 p.

Coignet, J. (1909) *Les cahiers du capitaine Coignet*. Paris : Librairie Hachette. 357 p.

Luniak, Y. (2013) *Kozatska Ukraina KhVI-KhVIII st. ochyma frantsuzkykh suchasnykiv : khrestomatiia*. Nizhyn : NDU im. M. Hoholia. 508 s.

Marbot, M. (1891) *Memoires du general baron de Marbot*. Paris : E. Plon, Nourrit & Cie. V.1. 424 p.

Marbot, M. (1891) *Memoires du general baron de Marbot*. Paris : E. Plon, Nourrit & Cie. V.2. 520 p.

Meneval, C. (1910) *Memoirs of Napoleon Bonaparte. The Court of the First Empire*. New York : P. F. Collier & Son. 434 p.

Neumann, I. (1996) *Russia and the Idea of Europe: A Study in Identity and International Relations*. London: Routledge, 253 p.

Neumann, I. (1999) *Uses of the Other. The East in European Identity Formation*. Minneapolis : University of Minnesota Press, 281 p.

Segur, P. (1826) *Histoire de Napoléon et de la grande armée pendant l'année 1812*. Paris: Baudouin. V.1. 454 p.

Segur, P. (1826) *Histoire de Napoléon et de la grande armée pendant l'année 1812*. Paris: Baudouin. V.2. 478 p.

Vulf, L. (2009) *Vynaidennia Skhidnoi Yevropy: Mapa tsyvilizatsii u svidomosti epokhy Prosvitnytstva*. Kyiv : Krytyka. 592 s.

Nadzhafov Ihor. IDEAS OF EASTERN EUROPE IN THE MEMOIRS OF FRENCH MILITARY AND POLITICIANS OF THE NAPOLEONIC WARS

Abstract

The purpose of the work: to analyze the ideas about Eastern Europe in the memoirs of French military and politicians of the Napoleonic Wars, as well as to investigate their input to the formation of the concept of «Eastern Europe».

Methodology: during the writing of the article, both general scientific (comparison, idealization, ascent from abstract to concrete, content analysis, scientific modeling) and special-historical (historical-genetic, comparative-historical, systemic-structural) research methods were used.

Scientific novelty: it consists in the fact that works on the history of concepts and intellectual history, devoted to the thoughts and ideas of the French memoirists of the Napoleonic era about Eastern Europe, are rare. The author of the article proposes to increase scientific output in this direction.

Conclusions: in the process of writing the work, the idea of Eastern Europe had been considered in the memoirs of French military and politicians of the Napoleonic Wars and their input had been highlighted to the formation of the concept of «Eastern Europe».

French memoirists considered the partitions of the Polish-Lithuanian Commonwealth a mistake that allowed Russia to gain a foothold in Eastern Europe, and they believed Napoleon's plans to restore Polish statehood as a way to create a balance in European politics. The French invasion of Russia was called as important for the whole of Europe, and the characterization of Russians as «savages» and «barbarians» became widespread, French

memoirists had been considered creating a kind of «barrier» in the form of a revived Poland to protect against the Russians.

Lithuania and Poland were perceived as the northeastern part of Europe, which separates European civilization from the huge Asian spaces and expansionist Russian Empire, whose continued westward expansion was seen as a threat to Europeans. Among the options for defining the cultural and civilization border between Europe and Asia, they proposed the former Russian capital Moscow or «Lithuanian-Russian» river Dnipro.

Key words:, *memoirs, mental mapping, Eastern Europe, Napoleonic wars, conceptual history, the Polish question, Russian Empire*

Nadzafow Ihor. PERCEPCJA WSCHODNIEJ EUROPY W PAMIĘTNIKACH FRANCUSKICH WOJSKOWYCH I POLITYKÓW WOJEN NAPOLEOŃSKICH

Streszczenie

Cel pracy: *analiza wyobrażeń o Europie Wschodniej zawartych we wspomnieniach francuskich wojskowych i polityków z okresu wojen napoleońskich oraz zbadanie ich wkładu w kształtowanie się pojęcia „Europa Wschodnia”.*

Metodologia: *w trakcie pisania artykułu zastosowano zarówno metody badawcze ogólnonaukowe (porównania, idealizacja, przejście od abstrakcji do konkretnego, analiza treści, modelowanie naukowe), jak i specjalne-historyczne (historyczno-genetyczne, porównawczo-historyczne, systemowo-strukturalne).*

Nowość naukowa: *polega na tym, że prace z zakresu historii pojęć i historii intelektualnej, poświęcone myślom i wyobrażeniom francuskich pamiętników epoki napoleońskiej o Europie Wschodniej, należą do rzadkości. Autor artykułu proponuje zwiększenie dorobku naukowego w tym kierunku.*

Wnioski: *w trakcie pisania pracy rozważono ideę Europy Wschodniej we wspomnieniach francuskiego personelu wojskowego i polityków wojen napoleońskich oraz podkreślono ich wkład w kształtowanie się pojęcia «Europa Wschodnia».*

Francuscy pamiętnicy uznali podział Rzeczypospolitej Obojga Narodów za błąd, który pozwolił Rosji zdobyć przyczółek w Europie Wschodniej, a plany Napoleona dotyczące przywrócenia polskiej państwowości widzieli jako sposób na stworzenie równowagi w polityce europejskiej. Kampania rosyjska 1812 roku została skrytykowana jako ważna dla całej Europy, a określenie Rosjan jako «dzikusów» i «barbarzyńców» rozpowszechniło się, dla ochrony przed którymi konieczne było stworzenie swoistej «bariery» w postaci odrodzonej Polski.

Litwa i Polska były postrzegane jako północno-wschodnia część Europy, która oddziela cywilizację europejską od rozległych przestrzeni Azji i ekspansjonistycznego Imperium Rosyjskiego, którego ekspansja na zachód uznawana była za zagrożenie dla Europejczyków. Wśród opcji określenia granicy kulturowej i cywilizacyjnej między Europą a Azją zaproponowano dawną stolicę Rosji Moskwę czy «litewsko-rosyjską» rzekę Dniepr.

Słowa kluczowe: *wspomnienia, mapowanie mentalne, Europa Wschodnia, wojny napoleońskie, historia konceptualna, kwestia polska, Imperium Rosyjskie.*

Статтю надіслано до редколегії 15.12.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 04.02.2023 р.